

"Видавництво "Політехніка", 2009. – Вип. 28. – С. 57–68. **8.** Перелигіна Л. С. Технологічні передумови гвинтокрилобудування в Україні на початку ХХ ст. / Л. С. Перелигіна // Актуальні питання історії науки і техніки: матеріали 8-ї Всеукраїнської наукової конференції (Очаків, 17-19 жовтня 2009 р.). – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2009. – С. 126-128. **9.** Перелигіна Л. С. До будівництва гвинтокрила подовжньої схеми в Україні на початку ХХ ст. / Л. С. Перелигіна // Технический музей: история, опыт, перспективы: материалы II международной научно-практической конференции (Киев, 26-29 мая 2010 г.). – К.: Изд-во Нац. авиац. ун-та "НАУ-друк", 2010. – С. 235-238. **10.** Перелигіна Л. С. Пересікання творчих шляхів М. І. Сорокіна та М. В. Шидловського / Л. С. Перелигіна // Актуальні питання історії науки і техніки: матеріали 9-ї Всеукраїнської наукової конференції (Житомир, 7-9 жовтня 2010 р.). – К., Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2010. – С. 307–309. **11.** Парамонов А. Ф. К вопросу о генеалогии рода и творческого наследия Гризодубовых [Текст] / А. Ф. Парамонов. – Режим доступу: http://ysadba.rider.com.ua/almanah/01/10_doc. **12.** Фирсов А. И. Крылья Гризодубовых / А.И.Фирсов, В.Е.Власко // Авиационно-космическая техника и технология. – 2009. – № 3 (60). – С. 5–9. **13.** Решетов А. К. Степан Васильевич Гризодубов / А. К. Решетов, Л. Г. Авксентьев, В. К. Власко. – Х.: "Майдан", 1998. – 424 с. **14.** Постройка двигателя для воздухоплавания // Вестник воздухоплавания. – 1911. – № 10. – С. 37. **15.** Русская императорская армия. Макеев Борис Владимирович [Текст] – Режим доступу: <http://www.regiment.ru>. **16.** Письмо из Харькова // Вестник воздухоплавания. – 1911. – № 10. – С. 32. **17.** Воїнов С. Новгород-Сіверський: Нариси історії / С. Воїнов. – Чернігів: Сіверянська думка, 1999. – 164 с.

Надійшла до редакції 25.01.11

УДК 378:930 (477) «1917/1921»

Д. В. ПІДЛІСНИЙ, канд. іст. наук, ХГУ «Народна українська академія»

ВИЩА ШКОЛА УКРАЇНИ В ПЕРІОД 1917 – 1921 рр.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Стаття присвячена аналізу історіографії трансформацій системи вищої освіти України в період Революції та Громадянської війни. Автор доводить, що процес вивчення цієї проблеми можна вважати перманентним і, у той же час, незавершеним.

Статья посвящена анализу историографии трансформаций системы высшего образования в Украине в период Революции и Гражданской войны. Автор доказывает, что процесс изучения этой проблемы можно считать перманентным и, в то же время, незавершенным.

The article deals with historiography of transformations of high educational system of Ukraine in the period of Revolution and Civil War. The author arguments that a process of investigation of this problem can be considered as permanent and incomplete.

Перманентне реформування вищої школи, функціонування вищих навчальних закладів в умовах жорсткої економічної кризи, неоднозначна реакція університетських кіл на всебічну українізацію навчального процесу, суперечливі експерименти в галузі правил вступу до вищих навчальних закладів й оцінювання знань студентів... Усі ці проблеми, з якими вітчизняна освітянська спільнота зіштовхується на сучасному етапі, мали підвищену актуальність і в період 1917–1921 рр., коли на території України відбувалися системні зміни всіх сфер суспільного поступу, що торкнулись, у тому числі, й вищої

школи. Саме тому трансформації системи вищої освіти України періоду Революції та Громадянської війни (або Української національно-демократичної революції, як частіше вказується в сучасній історіографії) заслуговують на особливу увагу з боку наукового співтовариства. При цьому постає питання про необхідність визначення найбільш актуальних, пріоритетних напрямів вивчення цієї проблеми, а це, у свою чергу, неможливо зробити без узагальнення досвіду попередніх досліджень за відповідною тематикою.

Аналіз робіт вітчизняних та іноземних вчених дозволяє говорити про відсутність комплексних досліджень з проблеми історіографії розвитку вищої школи України 1917–1921 рр. Найчастіше ця тема підіймалася в рамках дисертаційних досліджень з історії культури та освіти. Серед останніх необхідно згадати роботи С. В. Майбороди, О. П. Машевого, Н. Ю. Ротар, Н. А. Сорочан, у яких були розкриті окремі аспекти історіографії вітчизняної вищої освіти в революційний період [1–4]. Стисла характеристика внеску в розкриття цієї проблеми сучасних науковців пропонується в публікації Д. В. Підлісного [5].

Мета даної роботи полягає у тому, щоб, спираючись на сучасну теоретико-методологічну базу, комплексно реконструювати процес вивчення трансформацій вищої освіти України періоду Революції та Громадянської війни. Досягнення цієї мети передбачає розв'язання двох науково-дослідних завдань: по-перше, систематизацію наукової літератури по історії освіти 1917–1921 рр., по-друге, аналіз основних груп наукових творів за даною тематикою.

Під час вирішення першого завдання необхідно відзначити, що в роботах сучасних вчених відсутній єдиний підхід до класифікації праць з історії освіти України вищезгаданого періоду. Так, автор одного з провідних досліджень розвитку вітчизняної вищої школи першої половини ХХ ст. С. В. Майборода пропонує поділ наукових праць за двома групами: «історико-теоретичні дослідження учасників освітнього руху в Україні» і «науково-теоретичні праці закордонних авторів» [1, с. 15]. Такий підхід можна визначити як логічний, але, у той же час, дещо спрощений, адже він не відображає концептуальних відмінностей, якими характеризуються різні етапи вивчення подій 1917–1921 рр.

Навіть поверхневий аналіз наукової літератури дозволяє стверджувати, що принципи висвітлення епохи Революції й Громадянської війни в сучасній Україні кардинально відрізняються від аналогічних підходів радянського періоду. При цьому існує ще одна специфічна група робіт: твори авторів – безпосередніх учасників Революції. Незважаючи на всі свої особливості, ці праці мають важливу загальну рису: вони створювалися на основі особистих вражень і спогадів авторів, які в основній масі не були професійними вченими-істориками (мова, звичайно, йде не про мемуарну літературу, а про твори, що мають елементи наукового аналізу). Даний підхід знайшов

відображення в історіографічній класифікації, котра була запропонована в кандидатській дисертації Н. А. Сорочан [4, с. 5], однак, на відміну від цього автора, ми вважаємо за доцільне об'єднати роботи авторів – учасників революційних подій – в одну групу.

Таким чином, можна запропонувати наступну систематизацію наукової літератури з історії вищої освіти України періоду 1917–1921 рр.: 1. Наукові праці безпосередніх учасників революційних подій; 2. Дослідження радянського періоду; 3. Наукові твори авторів української діаспори; 4. Роботи сучасних вітчизняних науковців (до цієї групи відповідно до традиції, що склалася у сучасній вітчизняній історіографії, належать усі наукові праці, що вийшли після проголошення незалежної України у 1991 р.). За всієї відносності, така класифікація уявляється найоптимальнішою, оскільки в ній відображено особливості методологічних підходів і джерельної бази наукових досліджень різних періодів, а також враховано конкретно-історичні умови, у яких вони проводилися.

Що стосується першої групи наукових досліджень, то до неї належать твори С. П. Постернака, С. О. Сирополка, Д. І. Дорошенка, Г. Ф. Гринька, Я. П. Ряппо [6–10] та деяких інших авторів. Аналіз їхніх праць дозволяє зробити висновок про те, що характер висвітлення трансформацій вищої освіти безпосередньо залежав від політико-ідеологічної позиції авторів. Виходячи із цього, можна виділити дві основні підгрупи робіт безпосередніх учасників подій 1917–1921 рр.: дослідження представників національного руху (тобто функціонерів УНР і Гетьманату) і праці радянських діячів.

Перша підгрупа репрезентована дослідженнями працівників апарату освіти УНР С. П. Постернака і С. О. Сирополка, а також державного діяча часів Центральної Ради й Гетьманату, відомого українського історика Д. І. Дорошенка. Ефективність освітніх реформ у роботах цих авторів, котрі класифікували події 1917–1921 рр. як Українську національну революцію, визначалася на підставі того, наскільки ці перетворення сприяли українізації вищої школи. У той же час, навіть такий, достатньо вузький критерій породив широкий плюралізм думок щодо оцінювання подій 1917–1921 рр., який можна пояснити приналежністю цих авторів до протилежних таборів українського національного руху (революційного, або «уенерівського», і консервативного, або «гетьманського») Так, С. П. Постернак і С. О. Сирополко вочевидь симпатизують спрямованій на українізацію всіх сфер суспільного життя діяльності Центральної Ради й Директорії, і, у той же час, досить жорстко критикують культурно-освітню політику доби Гетьманату. У свою чергу, Д. І. Дорошенко, навпаки, вважає, що саме період Української держави П. Скоропадського став найбільш вдалим з огляду на розвиток української культури, у тому числі, й системи вищої освіти. Щодо радянських перетворень вищої школи, то вони оцінюються переважно негативно. Так, С. О. Сирополко пише, що політика більшовиків «привела до повного знищення вищої школи як науково-навчальної установи» [7, с. 738].

Одним з виключень є робота С. П. Постернака, у якій підкреслюється лєнінська теза про право націй на самовизначення й стверджується, що «з радянською владою справа вищої освіти на Україні вступило в нову стадію рішучих, радикальних реформ» [6, с. 76] (слід відзначити, що така позиція була характерною для представників лівого крила українських соціалістичних партій, які з 1919 р. пішли на зближення з більшовиками).

Зовсім інша концепція трансформацій вищої освіти періоду Рєволюції й Громадянської війни запропонована в роботах радянських діячів, серед яких виділяються праці Г. Ф. Гринька і Я. П. Ряппо [9; 10], котрі в 1920-х рр. обіймали посади відповідно наркома й заступника наркома освіти України. Ці автори розглядають події 1917–1920 рр. як громадянську війну й аналізують реформи вищої освіти з точки зору не українізації, а «пролетаризації» вищої школи. Вони в цілому позитивно оцінюють культурно-освітню політику радянських урядів, водночас, визначаючи відповідний напрям діяльності УНР та Гетьманату як шовіністичний.

Що стосується ще однієї провідної політичної сили 1917–1921 рр. – білого руху, то його представники не ставили перед собою завдання досліджувати культурно-освітнє становище України. У той же час, негативне ставлення діячів Добровольчої армії до українізації освіти знайшло відображення у відомій праці А. І. Дєнікіна «Очерки русской смуты» [11].

Звичайно, будь-який сучасний науковець знайде у творах учасників Рєволюції та Громадянської війни цілу низку істотних недоліків. Як вже було сказано вище, ці праці створювалися, насамперед, на підставі особистих вражень і політичних симпатій авторів, що часто йшло врозрїз із принципами об'єктивності та історизму. Внаслідок цього значна частина їх оціночних суджень поставлена під сумнів сучасною наукою. У той же час, вищесказане не впливає на високу оцінку наукового внеску безпосередніх учасників Рєволюції, котрі запропонували основні концепції висвітлення проблеми трансформацій вищої освіти України в 1917–1921 рр., від яких відштовхувалися вчені пізніших періодів. При цьому значний обсяг використаного матеріалу й достатньо глибокий науковий аналіз обумовлюють цінність робіт С. П. Постернака, С. О. Сирополко, Д. І. Дорошенка, Я. П. Ряппо й для сучасних дослідників.

Наступною групою історіографії є сукупність праць радянських вчених [12–14]. Можна констатувати, що на різних етапах існування Радянського Союзу інтенсивність наукового дослідження трансформацій вищої школи 1917–1921 рр. характеризувалася значними перепадами. Як вже відзначалося вище, протягом 1920-х рр. у Радянській Україні вийшла низка праць безпосередніх учасників Рєволюції й Громадянської війни, які ми умовно виділили в особливу групу. У той же час, в період кінця 1920-х – середини 1950-х рр. ця проблема втратила популярність у радянській історичній науці. Сучасні вчені пов'язують це із утвердженням тоталітарного режиму Й. В. Сталіна. Дійсно, з кінця 1920-х – по середину 1950-х рр. у СРСР навряд

чи могло мати місце соціальне замовлення на вивчення історії освіти України 1917–1921 рр., пов'язаної з діяльністю наркомів освіти Г. Михайличенка, М. Панченка, Г. Гринька, які належали до партії боротьбистів, згодом оголошеної буржуазно-націоналістичною (двоє останніх в 1930-х рр. були репресовані). З іншого боку, внаслідок кадрової революції, яку в 1920-х–1930-х рр. пережила вітчизняна наука, інтерес до вищеназваних питань міг просто не встигнути сформуватись. Так чи інакше, але до кінця 1950-х рр. комплексних досліджень з історії освіти України в революційний період не проводилось (окремі фрагментарні дані про освітні реформи 1917–1921 рр. наводяться лише у наукових працях С. Бухало та М. Даденкова [15–16], котрі були опубліковані у 2-й половині 1940-х рр.).

З кінця 1950-х рр. у радянській історичній науці наступає новий етап вивчення подій Революції й Громадянської війни, який характеризується виходом цілої низки широкомасштабних досліджень з різних аспектів цієї проблеми. Протягом 1960-х–1980-х рр. процес розбудови радянської системи вищої освіти України було детально проаналізовано у роботах І. Д. Золотоверхого, С. І. Штама, а також у колективній монографії «Вища школа Української РСР за 50 років» [12–14]. У цей період вийшла і ціла низка досліджень, присвячених історії провідних вищих навчальних закладів УРСР, у яких розкривається і їх розвиток за революційних часів [17–18].

Аналізуючи ці роботи, можна дійти висновку, що вітчизняна історична наука радянського періоду притримувалася в цілому єдиної концепції висвітлення трансформацій вищої освіти, основи якої були закладені в працях більшовицьких діячів – безпосередніх учасників революційних подій. Проміжок часу з 1917 по 1921 рр. розглядався як період боротьби за утвердження в Україні радянської влади; відповідно, основна увага була приділена розбудові радянської системи освіти. У свою чергу, діяльність у цій галузі нерадянських урядів України або ігнорувалася, або підносились у завідомо негативному світлі (так, І. Д. Золотоверхий відзначає, що «секретаріат освіти УНР приніс своєю діяльністю більше шкоди, ніж користі вільному культурному розвитку українського народу») [12, с. 47].

Більшість сучасних українських дослідників дає досить низькі оцінки науковому внеску радянської історіографії, посилаючись на її заідеологізованість, що призводила до препарування фактичного матеріалу і упередженості висновків. Дозволимо собі лише частково погодитися з такою точкою зору. Звичайно, одне з головних завдань історичної науки в СРСР полягало у тому, щоб довести закономірність перемоги радянської влади й провідну роль партії більшовиків у модернізації всіх сфер суспільного життя колишньої Російської імперії. Однак необ'єктивність оціночних суджень є недоліком не лише робіт радянських учених, але й досліджень діаспори й навіть сучасної України. У той же час, комплексні праці 1950-х – 1980-х рр. ґрунтуються на архівному матеріалі й пропонують значний обсяг фактичних даних, які дозволяють скласти цілісне враження про радянські освітні

реформи. Велике значення робіт радянського періоду підтверджується значною кількістю посилань на них у сучасних роботах, присвячених становленню радянської вищої школи, наприклад, у монографії С. В. Майбороди.

Принципово інша схема висвітлення подій 1917–1921 рр. пропонується в працях авторів української діаспори [19–21], що стали спадкоємцями безпосередніх учасників Революції й Громадянської війни, котрі емігрували за межі СРСР. В основу їх досліджень була покладена концепція Української національно-демократичної революції (або Українських визвольних змагань), котра, як вже наголошувалося вище, була розроблена П. Христомом, Д. Дорошенко й іншими діячами УНР і Гетьманату. У рамках цієї концепції основна увага приділяється політиці національних державних утворень України, тоді як діяльність загальноросійських урядів (у тому числі, радянської влади й білого руху) або не висвітлюється взагалі, або завідомо класифікується як антиукраїнська. Відповідно, оцінки культурно-освітньої політики національних урядів є переважно позитивними. У той же час, протягом тривалого часу в діаспорі існувала гостра полеміка щодо відповідної політики Української держави 1918 р. між прихильниками, так званих, державницького й народницького напрямків історіографії, у чому не важко помітити відголоски суперечок між безпосередніми учасниками революційних подій.

У цілому, можна констатувати, що протягом 1930-х – 1980-х рр. за межами країн соціалістичного табору вийшла значна кількість робіт, присвячених подіям 1917–1921 рр. Однак їх абсолютна більшість має надто загальний характер і не розкриває проблему розвитку культури й освіти на українських теренах. Єдиним виключенням є опублікована в Мюнхені робота І. Крилова, у якій було реалізовано короткий аналіз освітньої системи України 1917–1930 рр. [19]. Окремі дані щодо розвитку вітчизняної вищої школи в період Революції й Громадянської війни наводяться в роботах Н. Д. Полонської-Василенко, О. Субтельного [23–24] і деяких інших авторів.

Однією з головних відмінностей і, водночас, істотним недоліком наукових досліджень діаспори є те, що їх автори зі зрозумілих причин не могли використовувати основну масу архівних матеріалів, які залишилися на території СРСР. Внаслідок цього закордонні вчені були змушені спиратися переважно на наукові й мемуарні праці учасників і свідків революційних подій і, таким чином, не змогли запропонувати нових фактичних даних з історії вищої школи. Тому наукова цінність еміграційної літератури визначається, насамперед, її концептуальною компонентою, яка згодом була частково запозичена сучасними вченими.

Початком сучасного етапу висвітлення проблеми трансформацій вищої освіти в період Революції й Громадянської війни можна умовно вважати проголошення незалежності України в 1991 р. Цей акт обумовив потребу в широкомасштабних дослідженнях з вітчизняної історії, які мали підтвердити

закономірність створення незалежної української держави. Не дивно, що одним з перших у поле зору вчених потрапив період 1917–1921 рр., який ознаменувався відразу кількома спробами розбудови суверенної України. Певною мірою інтерес до подій Революції й Громадянської війни зумовили також суперечливість висвітлення цього періоду в радянській і еміграційній історіографії, а також можливість використання раніше недоступних матеріалів.

Період з 1991 р. по сьогоднішній день можна назвати найбільш продуктивним з огляду на кількість робіт з історії освіти 1917–1921 рр. Аналіз їх змісту дає можливість чітко виділити три основні напрямки сучасних досліджень з історії вищої школи революційного періоду. Перший напрямок, який полягає у вивченні культурно-освітньої політики часів Центральної Ради, Гетьманату й Директорії, репрезентований дисертаційними дослідженнями М. Ю. Ротар, О. П. Машевського, М. М. Собчинської [1–2; 22], а також статтями О. М. Мироненка, О. М. Завальнюка, О. Д. Зубалія, Д. Н. Рященко [23–25] та інших авторів. Другий напрямок пов'язаний з дослідженням апарату управління освітою. Особливості становлення як національної, так і радянської системи органів управління освітою у 1917–1921 рр. розкриваються в роботах С. В. Майбороди, Н. А. Сорочан, Н. К. Іванової [1; 4; 26]. Нарешті, третій напрямок становлять локальні мікрорівневі дослідження, присвячені історії окремих вищих навчальних закладів і персоналіям діячів вищої освіти [27–29]. На початку 1990-х рр. в Україні почав формуватися ще один напрямок – вивчення окремих галузей вищої освіти, який репрезентований дослідженнями В. К. Майбороди і Д. О. Тхоревського [30–31], присвяченими становленню відповідно вищої педагогічної й вищої технічної освіти. Однак надалі він практично не одержав розвитку у вітчизняній науці.

Можна зробити висновок, що сучасні дослідники зробили значний внесок у вивчення трансформацій вітчизняної вищої освіти періоду Революції й Громадянської війни. Головне досягнення вчених незалежної України полягає у тому, що за рахунок залучення нових документів і матеріалів їм вдалося провести комплексні (іноді вичерпні) дослідження в рамках вищезазначених напрямків. При цьому більшість із цих напрямків безперечно має високу актуальність з огляду на сучасний розвиток вищої школи.

У той же час, з ряду причин ми би не стали ідеалізувати сучасну історіографію проблеми. Незважаючи на проголошений методологічний плюралізм, під час висвітлення подій 1917–1921 рр. вітчизняна історична наука практично винятково спирається на концепцію Української національно-демократичної революції, яка була запропонована еміграційною літературою й у 1990-х рр. розвинена в роботах В. Ф. Солдатенко, В. Ф. Верстюка й О. П. Реєнта. Своєрідна сакралізація Української революції, про яку, характеризуючи погляди В. Ф. Солдатенко, говорить один із

провідних сучасних історіографів В. П. Капелюшний [32], призводить до некритичних, іноді ідеалізованих, характеристик політики національних урядів України в культурно-освітній галузі. Тобто відмова від марксистсько-ленінської методології багато в чому призвела лише до заміни радянських критеріїв оцінки подій 1917–1921 рр. відповідними науковими параметрами української діаспори (про це свідчить хоча б те, що єдине серйозне концептуальне протиріччя сучасної історіографії полягає в діаметрально протилежних оцінках Гетьманату П. Скоропадського). Такі теоретичні підходи обумовлюють і певну вузькість предмета дослідження подій 1917–1921 рр. Найбільш ґрунтовні роботи з історії освіти періоду Революції й Громадянської війни присвячені діяльності національних урядів України, тоді як відповідні перетворення загальноросійських урядів фактично перебувають у зацінці. Звичайно, усе це обумовлює наявність певних труднощів на шляху відтворення комплексної картини трансформацій вищої освіти в зазначений період.

Таким чином, процес вивчення трансформацій вищої освіти України в період 1917–1921 рр. можна вважати перманентним і, у той же час, незавершеним. За більш ніж 90 років дослідження цієї проблеми, її розробка проводилась переважно в рамках двох наукових концепцій, які були засновані ще безпосередніми учасниками революційних подій. Концепція Української національно-демократичної революції домінувала в працях учених діаспори й сучасної України, тоді як теорія Революції й Громадянської війни (або боротьби за завоювання Великого Жовтня) була основоположною для вчених радянського періоду. При цьому обидві вищезазнані концепції, які характеризуються радикальними, кардинально протилежними оцінками подій 1917–1921 рр., тією чи іншою мірою перешкоджали відтворенню повної й об'єктивної картини розвитку вітчизняної вищої освіти. До сьогодні в українській історіографії відсутня комплексна робота з цього питання, не знайшла належного відбиття культурно-освітня політика Тимчасового уряду й білого руху, не проаналізовані із сучасних позицій радянські реформи в сфері вищої школи. Усе це має сприяти зростанню наукового інтересу до проблеми трансформацій вищої освіти України в період 1917–1921 рр., яка продовжує зберігати статус малодослідженої та дискусійної.

Звичайно, дана публікація не претендує на статус вичерпного дослідження з історіографії трансформацій вищої школи періоду Революції та Громадянської війни. Дана тема має перспективи для подальших наукових досліджень, які, насамперед, полягають в аналізі окремих груп наукових творів з названої проблеми й розробці персоналій провідних учених, які займалися її вивченням.

Список літератури: 1. *Майборода С. В.* Державне управління вищою освітою в Україні: структура, функції, тенденції розвитку (1917–1959 рр.) / С. В. Майборода – К.: Генеза, 2000 – 457 с. 2. *Машевський О. П.* Політика уряду Гетьмана П. Скоропадського в галузі освіти, науки,

мистецтва: автореф. дис...канд. юрид. наук / Машевський Олег Петрович; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка.–К., 1997. – 16 с. **3. Ротар Н. Ю.** Діяльність українських національно-демократичних урядів в галузі освіти (1917–1920 рр.): автореф. дис...канд. істор. наук: 07.00.01 / Ротар Наталія Юрївна; Чернів. держ. ун-т. – Чернівці, 1996.–22 с. **4. Сорочан Н. А.** Формування системи управління освітою в Україні за доби Центральної ради: дис... канд. істор. наук: 07.00.01 / Сорочан Ніла Антонівна; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 1998. – 19 с. **5. Підлісний Д. В.** Трансформації вищої освіти України періоду Революції та Громадянської війни в сучасній історіографії / Дмитро Підлісний // Каразінські читання (історичні науки): матеріали міжнар. наук. конфер. / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2010. – С. 271–273. **6. Пастернак С.** Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–1919 рр. / С. Пастернак. – К.: Друкар, 1920. – 127 с. **7. Сірополко С. О.** Історія освіти в Україні / С. О. Сірополко. – К.: Наук. думка, 2001. – 912 с. **8. Дорошенко Д. І.** Історія України 1917–1923 рр.: у 2 т. / Дмитро Дорошенко. – К.: Темпора, 2002. – Т. 1. – 319 с.; Т. 2. – 351 с. **9. Гринько Г. Ф.** Нариси радянської освітньої політики / Г. Гринько. – Х., 1923. – 194 с. **10. Ряппо Я. П.** Реформа вищої школи України за років революції / Я. Ряппо. – Х., 1925. – 154 с. **11. Деникин А. И.** Очерки русской смуты: т. 3 / А. И. Деникин // Вопросы истории. – 1992. – № 2–3. – С. 107–143. **12. Золотоверхий І. Д.** Становлення української радянської культури (1917–1920 рр.) / І. Д. Золотоверхий.–К.: АН УРСР, 1961.–423 с. **13. Штамм С. И.** Управление народным образованием в СССР (1917–1936) // С. И. Штамм. – М.: Наука, 1985. – 287 с. **14. Вища школа Української РСР за 50 років: у 2 ч. / відп. ред. В. І. Пітов.** – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1967.–Ч.1.–395 с. **15. Бухало С.** Освіта на Радянській Україні / С. Бухало. – К.: Укрдержвидав, 1945. – 15 с. **16. Даденков М. Ф.** Історія педагогіки / М. Ф. Даденков. – К.: Радянська школа, 1947. – 328 с. **17. Історія Київського університету. 1834–1959 /** відпов. ред. О. З. Жмудський – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1959. – 629 с. **18. Харьковский государственный университет: исторический очерк /** И. К. Рыбалка, М. В. Чернявский, А. Е. Кучер и др. – Х.: ХГУ, 1980. – 159 с. **19. Крилов І.** Система освіти в Україні (1917–1930) / І. Крилов. – Мюнхен: Укр. вид-во, 1956. – 95 с. **20. Полонська-Василенко Н. Д.** Історія України. 1900–1923. – К.: Пам'ятки України, 1991. – 136 с. **21. Субтельний О.** Україна. Історія. / Орест Субтельний. – К.: Либідь, 1991. – 509 с. **22. Собчинська М. М.** Становлення і розвиток шкільництва і педагогічної думки в Українській Народній Республіці: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / Собчинська Майя Миколаївна; Укр. держ. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 1995. – 23 с. **23. Мироненко О. М.** Творення мережі національної вищої школи за часів владування П. Скоропадського / М. О. Мироненко // Історико-політичні уроки української державності: енцикл. словник. – К., 1998. – С. 369–375. **24. Завальнюк О. М.** Українське наукове товариство і творення національної університетської освіти / О. М. Завальнюк // Укр. істор. журн. – 2008. – № 5. – С. 112–121. **25. Зубалій О. Д.** Освітній рух на Україні у добу національно-державного відродження / О. Д. Зубалій, Д. С. Рященко // Укр. істор. журн. – 2004. – № 5. – С. 12–23. **26. Іванова Н.** Становлення та розвиток радянських органів державного управління освітою в Україні (1917–1920) / Н. Іванова // Вісн. акад. держ. упр. держ. упр. при Президентові України. – К., 1999. – №1. – С. 236–250. **27. Лікарчук І. Л.** Міністри освіти України: у 2 т. / І. Лікарчук. – К., 2002. – Т. 1. – 327 с. **28. Український педагог Іван Стещенко: посібник для вузів /** Київ. міжрегіон. ін-т удосконалення кваліфікації вчителів ім. Б. Гринченка. – К., 1993. – 453 с. **29. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років /** В. С. Бакіров, В. П. Духопельников, Б. В. Зайцев. – Х.: Фоліо, 2004. – 750 с. **30. Майборода В. К.** Становлення і розвиток національної вищої педагогічної освіти в Україні (1917–1992 рр.): автореф. дис...докт. пед. наук: 13.00.01 / Майборода Василь Каленькович; Ін-т педагогіки АПН України. – К., 1993. – 58 с. **31. Тхоревський Д. О.** Трудова політехнічна школа: міфи і реальність (1917–1945) / Д. О. Тхоревський, А. В. Вихрущ. – К., 1994. – 136 с. **32. Капелюшний В. П.** Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань / В. П. Капелюшний. – К.: Олан, 2003. – 607 с.

Надійшла до редакції 22.01.11